

ROBERTO CIPRIANI, *L'incerta fede. Un'indagine quanti-qualitativa in Italia*. Prefazione di Enzo Pace, Nota metodologica di Gianni Losito (Laboratorio Sociologico. Ricerca empirica ed intervento sociale), Milano: FrancoAngeli 2020, ss. 504.

DOI: <https://doi.org/10.18290/rns22503.4>

Rzeczywistość świata, w którym badacze społeczni podejmują się wyzwań związanych z jego diagnozą i deskrypcją, podlega zmianom. Nie od dziś wiadomo, że socjologów interesuje przede wszystkim zmiana społeczna. We włoskiej przestrzeni nauk społecznych, dzięki inicjatywie mediolańskiego wydawnictwa FrancoAngeli, pojawia się efekt ogromnego przedsięwzięcia badawczego autorstwa Roberto Ciprianiego, który przyjmuje nazwę *L'incerta fede. Un'indagine quanti-qualitativa in Italia* [Niepewna wiara. Badanie ilościowo-jakościowe we Włoszech]. Jak zaznacza Enzo Pace we wstępie do opublikowanego tomu, kiedy Roberto Cipriani publikuje swoje analizy, a autor wprowadzenia kreśli swoje słowa wprowadzenia, pandemia zajadła światem, we Włoszech ze szczególną siłą. Ma to miejsce w czasie, kiedy nie odprawia się celebracji liturgicznych lub innych rytów religijnych, poza tymi prywatnymi (s. 11).

Już pierwszy kontakt czytelnika z opracowaniem wybitnego włoskiego badacza zjawisk religijnych sprawia, że budzi się świadomość ogromu pracy wykonanej przez socjologa. I nie tylko pracy o charakterze badawczym („w terenie”), lecz i analitycznym, co także jest dokonywane w szerokim kontekście (przywołana zostaje bogata tradycja prowadzenia badań naukowych), jak i zgłębiane są wyniki przeprowadzonych badań ilościowych i jakościowych. Autor tomu informuje czytelnika o wykonanym najpierw zadaniu we współpracy z F. Garellim (bardzo aktywnym naukowo socjologiem religii we Włoszech; jego dorobek został także opisany w niedawno opublikowanej polskojęzycznej monografii *Sociologia religii. Ujęcie systematyczno-historyczne*¹). Kierowanie badaniami ilościowymi było jego domeną, natomiast badania jakościowe leżały w gestii R. Ciprianiego (s. 22). Jak poinformował mnie ten ostatni w prywatnej

¹ Zob. R. Cipriani, P. Prüfer, *Sociologia religii. Ujęcie systematyczno-historyczne*, Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne AKAPIT 2021, s. 396-405.

korespondencji, na ich podstawie F. Garelli także przygotował swój tom, zatytułowany *Gente di poca fede. Il sentimento religioso nell'Italia incerta di Dio*². Jak zatem widać, badacze nie próżnowali, a ich współpraca ściśle zakrojona do własnych zadań i kompetencji, zaowocowała dwoma ważnymi publikacjami-diagnozami o kondycji religijnej społeczeństwa włoskiego (co z pewnością jest też jakimś obrazem tego, co dzieje się w szerszym kontekście, globalnym, światowym, a nie omija zupełnie i kontekstu polskiego). W roku 2017 zostały przeprowadzone badania ilościowe z zastosowaniem kwestionariusza na reprezentatywnej grupie 3238 respondentów oraz badania jakościowe z zastosowaniem wywiadu pogłębionego wśród 164 osób. Warto dodać, że wywiady były – jak dobitnie podkreśla autor – „completamente aperti” (*w pełni swobodne*) (s. 21).

Możliwości w zakresie przedstawiania treści niniejszej recenzji są bardzo niewielkie, stąd ograniczamy się – jak to tylko możliwe – do ujęcia najistotniejszych i najbardziej odkrywczych aspektów, które zawiera opracowanie Ciprianiego. Należy jednak choćby skrótowo przedstawić strukturę książki, a ta również jest bardzo rozbudowana i wieloaspektowa.

Oprócz wprowadzenia dokonanego przez Enzo Pace, wstępu, wprowadzenia i podsumowania Roberto Ciprianiego oraz zamieszczonej pod koniec tekstu i rozbudowanej noty metodologicznej (Gianni Losito), czytelnik styka się z siedmioma rozdziałami w kolejności następującej: *Życie codzienne i odświętne, Szczęście i cierpienie, Życie i śmierć, Sposoby przedstawiania Boga, Modlitwa, Instytucje religijne, Franciszek – papież przystępny (da aperitivo) ale i niewygodny*.

Autor podejmuje swoje analizy wychodząc od omawiania bogatej tradycji metodologicznej, jaka jest i była stosowana w poznawaniu rzeczywistości społecznej. Pojawiają się nazwiska badaczy i myślicieli z szerokiego spektrum naukowego. Wskazuje się tu na tych, którzy często w oryginalny i autorski sposób odsłoniли sposoby dociekania natury ludzkich zachowań, przekonań, wyzowanych wartości oraz dróg poznawania i rozumienia otaczającego ich świata. Jest więc nawiązanie choćby do Kartezjusza, Arystotelesa, Hegla, Tomasza z Akwinu, Macha, Comte’a, Thomasa i Znanieckiego, Glasera, Straussa, Pottera, Sachsa. Roberto Cipriani stara się także przedstawić różnorodne stanowiska, które podejmują relacje między stosowaniem badań jakościowych i ilościowych. Podejmuje także kwestię eksperymentów, mimo wszystko dość rzadkiej metody badawczej, która w naukach społecznych nie jest zbyt często stosowana. A jeśli już, to nie zawsze przynosiła takie rezultaty, jakich by się spodziewano. Wyraża to w interesującej formule: „doświadczenie

² Zob. F. Garelli, *Gente di poca fede. Il sentimento religioso nell'Italia incerta di Dio*, Bologna: Il Mulino 2020.

jako konieczność nie związana z rezultatami” (s. 32). Szczególną uwagę zwraca na konieczność dbałości o transkrypcję podczas przygotowania i w analizie wywiadów pogłębionych. W tej kwestii autor jest bardzo precyzyjny i wyjaśnia wiele detali z tym związanych. Ponadto podkreśla istotne znaczenie teorii, która pozwala wyjaśniać rezultaty badania jakościowego. Następnie pojawiają się – oprócz tekstu wyjaśniającego – zestawienia graficzne, które autor często stosuje dla większej czytelności niełatwych przecież kwestii metodologicznych, jakie powinny być wdrażane w prawidłowo realizowanych badaniach jakościowych.

Cipriani wiele uwagi poświęca uzasadnieniu zajmowania się badawczo życiem codziennym (socjologia codzienności). Jest to ta sfera, która wyłania się jako „oddzielona” od sfery publicznej, świata pracy, gospodarki czy polityki. Płaszczyzna codzienności to przede wszystkim nauka, praca, rodzina, rozrywka czy aktywność społeczna. I tu już pojawiają się analizy oparte na przeprowadzonych wywiadach pogłębionych. Autor przytacza wiele wypowiedzi respondentów odnoszące się do ich codzienności, jednocześnie wskazując proporcje dotyczące zaangażowania osób badanych w te wyżej wymienione sfery. Interesująco przedstawiają się kwestie związane z dniami świątecznymi, w tym z obecnością w przestrzeni religijnej, duchowej. Jak Cipriani podaje, uogólniając, każdy z badanych średnio aż dwa razy w swoich wypowiedziach wskazuje na świętowanie. Bardzo często badani odnoszą się do Bożego Narodzenia jako ważnego momentu świątecznego w ich codzienności (s. 73).

W wypowiedziach pojawia się dość często element religijny, duchowy, „pobożnościowy” związany ze świętami, natomiast rzadko, jeśli chodzi o dni powszednie (s. 87). Gdy mowa jest o temacie szczęścia i cierpienia, wśród 167 przebadanych metodą jakościową ten pierwszy element pojawia się aż 869 razy, a drugi 537 (s. 93). Z wartością szczęścia powiązane są inne, jak choćby spokój, dobrostan, radość, satysfakcja (s. 100). W wypowiedziach badanych uwzględnia się także momenty (epizody) szczęścia, kwestie rozwoju i zmian w doświadczaniu szczęścia. Interesującym wątkiem w przedstawianym tomie jest problematyka cierpienia, a dokładnie socjologii cierpienia. Pojawia się najpierw ogólna diagnoza stanu chorób i cierpienia we Włoszech. Zostaje zdefiniowane cierpienie. Badani próbowali zmierzyć się z próbą opisanie, czym jest – ich zdaniem – cierpienie (s. 118). Wskazano na różne inne emocje i stany egzystencjalne, które cierpienie powoduje (wywołuje). Są opisywane konkretne momenty cierpienia w życiu osobistym, osób bliskich czy innych. Pojawia się aspekt religijny, który pozwala wyjaśniać i tłumaczyć cierpienie i choroby (s. 128-129).

Kolejna część analiz poświęcona jest związkom pomiędzy wartością życia a śmiercią, które są silnie ze sobą powiązane (s. 146). Jeśli chodzi o powiązanie sensu życia z religią – religia, która pozwala nadać życiu sens – opinie o jej pozytywnym wpływie stanowią zdecydowaną większość (s. 150). Życie jest bardzo często postrzegane przez pryzmat religii, ale to nie oznacza, że inne wizje, perspektywy, są odległe od tej związanej z wiarą (s. 154). Wymiar metafizyczny nie wydaje się marginalny w wyjaśnianiu sensu życia i w doświadczaniu własnej egzystencji (s. 166). Interesujący jest fakt, że podobny odsetek badanych uznaje, iż śmierć jest zdarzeniem egzystencjalnym, które poprzedza życie wieczne, oraz które, przeciwnie, nie rozpoczyna życia nadprzyrodzonego (s. 171). Cipriani przytacza najpierw dane i analizy z wcześniejszych badań i publikacji, na podstawie których wskazuje na przyrost procentowy osób, które nie wierzą w życie wieczne po śmierci (s. 194), choć w przeważającej części – obecnie – badani są przekonani o istnieniu innego (jakiegoś) życia po śmierci. Niewiele mniejszy odsetek waha się, nie wie, co będzie po śmierci (s. 195). Co interesujące, 40% badanych uważa, że celebrowanie o charakterze religijnym jest niezbędne podczas sprawowania pogrzebu (s. 196).

Prawie tysiąc razy pojawiało się odniesienie do Boga, kiedy badani wypowiadali się na różne tematy w wywiadzie pogłębionym, także wtedy, kiedy pytania nie dotyczyły kwestii wiary (s. 198). Najczęściej o Bogu mówią młode kobiety w wieku 18-34 lat (s. 203). Autor odnosi się także do badań ilościowych, z których wynika, że Bóg jest postrzegany jako ktoś bliski u ponad 60% badanych. Niepewnych w tej kwestii jest około 6%, a rzadka bliskość Boga jest doświadczana u prawie 20% badanych. Natomiast Bóg, który nie jest doświadczany w ogóle jako bliski, dotyczy około 30% badanych (s. 218). Niewielka różnica występuje pomiędzy tymi, którzy wierzą w pełni w obecność Boga, a tymi, którzy wątpią (choć więcej jest tych pierwszych). Interesująco przedstawia się także szczegółowo opisany wątek dotyczący modlitwy, zarówno tej realizowanej w kontekście instytucjonalnym, jak i pozainstytucjonalnym. Podobnie, jeśli chodzi o zagadnienie instytucji religijnych czy tzw. religii zorganizowanej (s. 266). Ciekawym poznawczo motywem jest ten dotyczący celibatu księży. Ponad połowa badanych jest przekonana, że celibat powinien być zniesiony (s. 327). Większość, przeważająca, pozytywnie ocenia papieża Franciszka, choć jest także sporo niepewnych opinii w wyrażaniu tego zdania (s. 347).

W części poświęconej pewnego rodzaju prognostycznym scenariuszom o tym, co może się wydarzyć w przestrzeni religii we Włoszech w przyszłości, włoski socjolog przypomina najpierw, czym jest religijność w odróżnieniu do religii

jako takiej. Jego zdaniem jest ona jasną i/lub ukrytą manifestacją określonej koncepcji bycia podmiotem ludzkim, zgodnie z perspektywą nadającą sens egzystencji, w odniesieniu do elementów niedających się zinterpretować wyłącznie według kryteriów materialnych, konkretnych, utylitarnych. Religijność jest jakby wskaźnikiem wizji meta-egzystencjalnej lub opcji postaw i zachowań wykraczających poza wymiar czysto faktyczny, realny i pragmatyczny (s. 424). Dzięki takiemu spojrzeniu można próbować dociekać, czym z kolei będzie wiara. Jeśli religijność odchodzi od praktyki, pobożności, oddania, kultu, obrzędu, od postaci religijnych, wiara będzie wyrażana przede wszystkim jako osobiste odniesienie do Boga i względem świętych, natchnionych treści. Towarzyszy temu nadzieja, nawrócenie, pragnienie, pocieszenie, dar i modlitwa. Wiara zjawia się również jako swoista odpowiedź zgodna z religijnością, ale także jako droga do pogłębienia wrażliwości religijnej. Jest prawdziwym poszukiwaniem, w pełnym tego słowa znaczeniu, znajdowaniem odpowiedzi na pytania egzystencjalne (s. 424).

Zdaniem Roberto Ciprianiego kondycja wiary religijnej i wyłaniająca się z niej tzw. wiara niepewna będzie – przewidywalnie – obowiązywać mniej więcej w ciągu dekady. Badania pokazały, że istnieje pewna marginalność religii kościelnej (nieobecnej w codziennej narracji rozmówców). Regularne praktyki religijne zmniejszyły się (z 31,1% w 1994 roku do 22% w 2017 roku). Niewiara, odrzucenie wiary, rośnie (z 17,3% w 2007 do 24% w 2017 roku), niepewność (wątpliwość) w sprawach religijnych rozrosła się (do około 38,6%, podczas gdy w 1991 roku było to 30,6%) (s. 430). Można dostrzec pewną specyficzną dynamikę: po nasileniu się zjawiska imigracji we Włoszech wzrosło zróżnicowanie religijne, co zaczęło sprzyjać większemu pluralizmowi. Jako konsekwencja silnej krytycznej postawy wobec „Kościoła-religii” zaznaczyła się tendencja do poszukiwania nowych form duchowości, swobodniejszych i mniej sformalizowanych. Jest to jakiś rodzaj podążania – wyrażając to metaforycznie – zakrętami, falami, wąwozami i frontami codziennego życia, aby tymi właśnie drogami uchwycić znaki *sacrum*, a nie poprzez identyfikowanie się z tymi rozpowszechnianymi przez klasyczne instytucje religijne (s. 427). Religia typu kościelnego została zakwestionowana, ponieważ wyłoniły się z niej, zwłaszcza w ostatnich czasach, silne pęknięcia w swojej wiarygodności, zasadniczo moralnej, a zwłaszcza w związku z problemem pedofilii wśród duchowieństwa. Można jednak dostrzec pewien pożądany i promowany zwrot duszpasterski, co stało się możliwe dzięki aktywności papieża Franciszka. Ten aspekt został doceniony i spotkał się zasadniczo z uznaniem.

Zastosowanie teorii tzw. niepewnej wiary nie powinno być zanadto szczególnie szerokie, a raczej ograniczać się do mertonowskiej kategorii teorii średniego zasięgu. W kluczu „terytorialnym” należy uznać ją za dość ograniczoną i odnoszącą się wyłącznie do kontekstu włoskiego. Zmiany dotyczące rozwoju niepewnej wiary są możliwe i przewidywalne, zwłaszcza w korelacji z niektórymi ważniejszymi zmiennymi, takimi jak płeć, wymiar demograficzny, miejsca zamieszkania, różnice wieku, obszary geograficzne tego kraju (z tradycyjnym rozróżnieniem na centrum, północ i południe). Czynniki środowiskowe mają znaczący wpływ, co w sposób oczywisty naznacza przyzwyczajenia, style życia, swobodę wyrażania siebie, a przede wszystkim sprawczość, czyli autonomiczne działanie indywidualne (s. 430). Można dostrzec w tych intuicjach pewną paralelę z obserwacją poczynioną przez polskiego socjologa religii Janusza Mariańskiego, który w niedawno wydanej książce *Indywidualizacja religijna i moralna jako megatrend społeczno-kulturowy. Studium socjologiczne* konstatuje:

Jednostka nie jest wytworem życia społecznego, posiada również swoją autonomię, potrafi negocjować z konkurującymi czynnikami czy sytuacjami, które wywierają wpływ na podejmowane przez nią decyzje. Indywidualizacja wyzwala z różnych więzi społecznych, ale równocześnie wzmacnia tęsknotę za jakąś nową formą wspólnotowości. Subiektywne wybory dokonywane przez jednostki w kwestiach moralnych i religijnych nie są wyizolowane z kontekstu społecznego. Istnieje wiele sił ułatwiających lub utrudniających podejmowanie indywidualnych wyborów, nie dokonują się one w społecznej i kulturowej próżni. Jeżeli w rzeczywistości społecznej istniałyby tylko indywidualne opcje, wówczas odróżnienie prawdy od fałszu byłoby niemal niemożliwe³.

Można zatem w sposób syntetyczny przedstawić pewien scenariusz dotyczący wiary religijnej we Włoszech. Roberto Cipriani wskazuje na kilka elementów. Najprawdopodobniej poszerzy się obszar niepewnej wiary, która będzie zmierzać do przezwyciężenia tej, którą określa się jako najbardziej pewna, występująca u osób wierzących zdecydowanie i praktykujących w taki właśnie – systematyczny i zdeterminowany sposób. Różnica między ludźmi o niepewnej wierze a zwolennikami silnej wiary poszerzy się, to znaczy nastąpi przyrost w kategoriach liczbowych, ale nie będzie to się dokonywało w sposób szczególnie wyrazisty. Pomimo takich możliwych scenariuszy religia kościelna zachowa swoją podstawową strukturę. Przewidywalne nowe wydarzenia w odniesieniu zarówno do Kościoła instytucjonalnego, jak i to, co będzie się działo w świecie społecznym, mogą postawić wiarę kościelną przed kolejnym

³ J. Mariański, *Indywidualizacja religijna i moralna jako megatrend społeczno-kulturowy. Studium socjologiczne*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2021, s. 43.

kryzysem. Regularne praktyki religijne będą ulegać dalszym, postępującym spadkom, lecz jednak powolnym (biorąc pod uwagę już sam obecny kurs, który jest i tak niski). Niewiara będzie wzrastała, ale będzie miała tendencję do zmniejszania swojego tempa wzrostu. Duchowość zyska nową dynamikę, także dzięki coraz silniejszemu ukierunkowaniu na samostanowienie, „majsterkowanie” i większą swobodę myśli i działania. Wartości zachowają swoje centralne miejsce, zarówno na polu religijnym, jak i w szeroko rozumianym społecznym znaczeniu, a przede wszystkim będzie się akcentować podmiotowy wymiar moralności, rozumianej jako opcja zarezerwowana dla jednostki. Wiara w Boga będzie coraz mniej jednoznaczna w formach i treściach, pozostawiając dużo miejsca na badania i eksperymenty, mające na celu udzielanie odpowiedzi na fundamentalne pytania o sens życia, ale także śmierci i tego, co czeka człowieka po śmierci. Częstotliwość praktykowania modlitwy nie ulegnie istotnie ani zwiększeniu, ani zmniejszeniu, ale będzie się dążyło do utrzymania pewnej stabilności, która byłaby w stanie zrekompensować kryzys więzi z religią kościelną. Osoba papieża katolickiego nadal będzie miała swoje centralne miejsce i będzie wzbudzała zasadniczą wiarygodność, jednak wiele w tej kwestii będzie zależeć od cech następców papieża Franciszka, którym jednak trudno będzie powtórzyć jego dynamikę na poziomie behawioralnym i decyzyjnym (s. 431).

Niepewność wiary łączy się z ogólnym stanem niepewności codziennego życia. Nowym faktem jest to, że niepewność i lęk stały się poniekąd czymś „znormalizowanym”. Powoli przeinaczają się w „normalne” elementy codzienności, nie są już „wyjątkowe”, co wpływa w pewnym sensie na poczucie „przyzwyczajenia”, ponieważ niepewność i lęk są rozpowszechnione wszędzie, szczególnie we Włoszech. Zdaniem autora, można też dyskutować o źródłach lęków i niepewności, które nadal pozostają faktem, a przede wszystkim wydają się znaczące, ponieważ obejmują także sferę religijną. To nie znaczy, że niepewność wiary ma te same korzenie co niepewność codzienności w ogóle, ale istnieje pewna wspólna płaszczyzna, wspólne na poziomie społecznym podłoże (s. 426).

Enzo Pace we wprowadzeniu do książki *L'incerta fede* wyznaje, że to, co go najbardziej uderzyło i zafascynowało w analizach Ciprianiego, to skuteczne odsłonięcie i wyartykułowanie zasobów treściowych, które stanowią rodzaj swoistego leksykonu „taktyk przetrwania religii” (s. 17) w grupie badanych. To nie jeden walor najnowszej książki włoskiego badacza zjawisk religijnych. Książka jest przede wszystkim odważną i niekiedy nawet bezkompromisową analizą stanu faktycznego, przy czym owa bezkompromisowość jest jednak

neutralna i uczciwa. Jeśli wiara jest raczej niepewna niż pewna, to dlatego, że badani dostarczają takich argumentów i ów stan kondycji religijnej potwierdzają. Jednak Cipriani nie dogmatyzuje swoich wniosków, nawet jeśli są one poparte ogromnymi zasobami metodologicznego instrumentarium. Wyraźne wyakcentowanie, że należy tu posługiwać się raczej teorią średniego zasięgu, jak i zdawać sobie sprawę, iż ten stan rzeczy będzie się raczej utrzymywał jedynie przez najbliższe lata, pozwala przypuszczać, że włoski badacz już jakby przygotowuje grunt do dalszych procesów badawczych, które – być może – też zamierza kontynuować.

Optymistyczny jest fakt, iż zrealizowane przedsięwzięcie naukowe wpisuje się w nowy sposób uprawiania socjologii religii, o czym napisał ten sam autor w amerykańskiej encyklopedii przygotowując temat *The New Sociology of Religion*. Stwierdził tam, iż nowa socjologia religii różni się od klasycznej i głównego nurtu socjologii, która obowiązywała do końca ubiegłego wieku, tym, że nie traktuje już religii tylko jako zmiennej niezależnej. Umieszcza ją natomiast razem z innymi zmiennymi zależnymi, tak aby możliwe stawało się zgłębianie nowych aspektów, choćby tych, które nie uwzględniają obecności zaangażowania religijnego. Będzie tu zatem miejsce dla ateizmu, jak i dla zjawiska typu „nones” (niewierzących i niepraktykujących), dla różnych form duchowości, jak i dla form para-religii i *quasi-religii* oraz różnorodności w szerokim zestawie wielu religii⁴. Jak się wydaje, zjawisko religii niepewnej jest nie tylko jednym z tych wspomnianych elementów, ale dzięki takiej otwartej perspektywie można było ją zidentyfikować, opisać, wyjaśnić, kreśląc też pewien możliwy scenariusz przyszłościowy.

Ks. dr hab. Paweł Prüfer, prof. AJP,
Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim,
e-mail: paweljazz@o2.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3647-8068>

⁴ R. Cipriani, *The New Sociology of Religion*, *MDPI Encyclopedia*, *Scholarly Community Encyclopedia*, August 2021, <https://www.mdpi.com/2673-8392/1/3/63> [dostęp: 13.01.2022].